Ode an die Meinung

Een analyse van de rol van publieke opinie jegens Europees cultuurbeleid vanaf Kopenhagen 1973 tot Maastricht 1992

David ten Cate

Bachelorscriptie Geschiedenis 2019-2020

Universiteit Utrecht

Scriptiebegeleider Jonne Harmsma

Annotatiesysteem *Chicago Notes and Bibliography*

7967 woorden

17-1-2020

Afbeelding voorblad: De EU-vlag wordt op 29 mei 1986 voor het eerst als officieel logo van de Europese gemeenschap gehesen in een feestelijke ceremonie.[1]

[1] European Commission, *The European Commission 1973-86: History and memories of an institution* (april 2014): cover.

Inhoudsopgave

Samenvatting **4**

Inleiding **5**

Probleemstelling en methode 6

Wetenschappelijke positionering en theoretisch kader 7

Het ontstaan van een culturele unie: identiteit, opinie en actie **8**

Community action, of cultural retraction? 10

Een 'People's Europe': één doel, één legitimiteit, meer dan één deficit **13**

Gedeelde doelen maken geen gedeelde identiteit 13

Een succesvolle, maar nietszeggende 'symbolische coup' 15

Een communicatiedeficit of structurele onmogelijkheid? 17

Een audiovisuele markt voor een Europese identiteit: van uitstel komt afstel **19**

De geboorte van het Europese werk 19

A People's Audiovisual Community? 21

Maastricht, We Have a Problem 23

Conclusie **24**

Referentielijst **26**

Eurobarometers 26

Primaire bronnen en internetartikelen 27

Secundaire literatuur 29

Samenvatting

Vanaf de “Verklaring van De Europese Identiteit” in Kopenhagen 1973 hebben de drie wetgevende instituties van de Europese gemeenschap cultuurpolitiek bedreven. De Raad van Ministers, de Europese Commissie en het Europees Parlement hadden hun eigen belangen hierin. De Raad hoopte dat gedeelde waarden de functionaliteit van de interne markt verbeterden, zodat dat de welvaart in individuele lidstaten zou verhogen. De Commissie had als onafhankelijke regering van de gemeenschap belang bij het ontstaan van een ‘Europese bevolking’ namens wie de Commissie dan kon regeren. Het Parlement hoopte vooral via cultuurpolitiek de communicatieve kloof tussen Europese burgers en de Europese politiek te dichten om de volksvertegenwoordiging te verbeteren. Binnen en tussen deze politieke instituties was discussie over de vorm van het cultuurbeleid. De voorstellen werden vaak in afgezwakte vorm aangenomen of door een ander instituut verworpen. Dit paper analyseert drie knooppunten in de cultuurpolitiek: het culturele sectorinitiatief in 1977, de ‘A People’s Europe’-initiatieven in 1985 en het ‘Television Without Frontiers’-voorstel in 1989. Centraal in dit onderzoek staat de invloed van de Europese publieke opinie op de cultuurpolitiek. Gepeild werd immers in hoeverre de Europese burger zich begon te identificeren met de Europese gemeenschap en haar politieke instituties. Ook werd politieke legitimatie uit publieke opiniegegevens gehaald: als de Europese bevolking een wens tot verdere integratie uitsprak, kon namens hen een Europese identiteit gecreëerd worden. Dit onderzoek wijst echter uit dat die publieke steun voor een Europees cultuurbeleid beperkt was. Peilingmedium de *Eurobarometer* schetste door framing een positiever beeld van de publieke opinie ten opzichte van Europees cultuurbeleid dan er daadwerkelijk was. Het gebrek aan oprechte publieke steun betekende de voorlopige doodsteek van Europees cultuurbeleid in het Verdrag van Maastricht in 1992. De focus kwam op ‘eenheid in verscheidenheid’.

Inleiding

"The fact that our countries have a common destiny is not enough. This fact must also be seen to exist."
Belgisch oud-premier Leo Tindemans, 1975.[2]

Nooit meer oorlog op het Europese continent. Middels onderlinge economische afhankelijkheid zoals bewerkstelligd in de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in 1951 moest oorlog in alle gevallen onwenselijk worden.[3] Het enthousiasme voor het daarmee geïnitieerde Europese integratieproces en het idee van een 'verenigd Europa' werd aanvankelijk breed gedragen. In Delft en Bolsward werd in 1952 via een proefreferendum de wenselijkheid van Europese eenwording gepeild. In beide gemeenten stemde boven de 90% voor eenwording met recordopkomstpercentages en grote landelijke belangstelling.[4] Ook binnen Europese wetenschap en politiek ontstonden positieve sentimenten. Oorspronkelijke naoorlogse ideeën over het einddoel van een Verenigde Staten van Europa mondden uit in neofunctionalistische ideeën over Europese integratie eind jaren '50. Grondleggers van die theorie Ernst Haas en Leon Lindberg stelden namelijk dat het integratieproces niet meer gestopt kon worden op het moment dat het geïnitieerd werd door de zogeheten 'spill-over'-werking: De economische integratie van de EGKS zou leiden tot meer supranationale wetgeving (politieke spill-over) en supranationale politiek zou voor legitimiteitsredenen een culturele eenheid in het bestuurde Europa nodig hebben (culturele spill-over).[5] De neofunctionalistische theorie van spill-overs kan bijvoorbeeld concreet teruggezien worden in het Verdrag van Rome in 1957, waarin de Europese Economische Gemeenschap (EEG) concrete Europese instituties voor economisch beleid vaststelde: "an Assembly, a Council, a Commission, and a Court of Justice."[6] Pogingen tot culturele integratie volgden vanaf de Verklaring van een Europese identiteit in 1973. De Europese gemeenschap moest een gedeeld ideaal en dus gedeelde verantwoordelijkheden documenteren via dit verdrag, met een duidelijk beeld voor eventuele toekomstige lidstaten van wat de gemeenschappelijke identiteit zou zijn.[7] Volgens historicus Luuk van Middelaar betekende deze verklaring een startsignaal voor de culturele politiek die vervolgens in de jaren tot aan het Verdrag van Maastricht in 1992 ondernomen werd door zowel de Europese Commissie als het Europees Parlement. Hij omvat het Europese streven naar identiteit als de 'Duitse Strategie', verwijzend naar de negentiende-eeuwse Duitse variant die

[2] European Communities Commission, "Report by Mr Leo Tindemans, Prime Minister of Belgium, to the European Council," *Bulletin of the European Communities* 1/76 (december 1975): 28.
[3] Monica Sassatelli, *Becoming Europeans: Cultural Identity and Cultural Policies* (Basingstoke en Londen: Palgrave Macmillan, 2009), 20-21.
[4] Onbekende redacteur, "DELFT en BOLSWARD stemden voor de Europese éénwording," *Het Parool*, 18 december 1952, 1.
[5] Wim van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), 44-46.
[6] CVCE, "Treaty establishing the European Economic Community," *Publishing Services of the European Communities* (2015): 5.
[7] CVCE, "Declaration on European Identity, " *Bulletin of the European Communities* (december 1973): 2.

verschillende natiestaten tot een volk smeedde.[8] De culturele politiek beïnvloedde in deze periode verschillende politieke dimensies en mislukte als onderdeel van de Duitse Strategie, omdat vanaf Maastricht de Unie niet meer verklaard werd vanuit een gedeelde identiteit, maar vanuit (behoud van) culturele diversiteit in de gemeenschap.[9] Het motto "in verscheidenheid verenigd" dat sinds 2000 gebruikt wordt kan daarbij gezien worden als definitief bewijs van een mislukte culturele integratie.

Probleemstelling en methode

De relevantie van de mislukking van het culturele integratieproces zit in de vraag of een Europese culturele identiteit überhaupt te construeren is. Van Middelaars verklaring voor het mislukken van de cultuurpolitiek is een kernachtige: Europese natiestaten wilden simpelweg niet dat hun burgers zichzelf zouden zien als in de eerste plaats Europeaan, wat betekende dat daadwerkelijke eenwording onmogelijk was geworden na het succes van nationalisme.[10] Dit paper probeert dit beeld in het licht van publieke opinie uit *Eurobarometers* jegens het integratieproces in de periode 1973-1992 te plaatsen. Uit Eurobarometer 7 (juli 1977) blijkt bijvoorbeeld dat 42% het proces van eenwording wilde zien versnellen en 34% op dezelfde voet door wilde bouwen aan Europese integratie, terwijl slechts 11% de rem op het proces wilde.[11] Deze gegevens suggereren publieke steun voor integratievoorstellen. Als de Europese politiek daadwerkelijk gesteund werd door een meerderheid van Europese burgers, kan onderzocht worden waarop de culturele voorstellen dan toch mislukten. Dit onderzoek wordt daarom gevoerd met de volgende centrale vraag: In hoeverre kunnen de verschillende peilingen van Europese publieke opinie in 1973-1992 het mislukken van de Europese culturele voorstellen verklaren? Deze hoofdvraag wordt op drie dimensies van het Europese cultuurbeleid toegepast en in drie deelanalyses verdeeld. Eerst wordt het culturele sectorinitiatief van de Commissie in 1977 geanalyseerd. Volgens Van Middelaar mislukten de voorstellen simpelweg omdat natiestaten zich niet konden vinden in de supranationale suggesties.[12] De publieke opinie toont aan in hoeverre de mislukking gezien kan worden als breed gedragen verwerping door nationale vertegenwoordiging of juist conflicteert met de verwerping door lidstaten. Daarna wordt ingegaan op het gebruik van Parlementsverkiezingen vanaf 1979 om een Europese identiteit te legitimeren. Onder andere een Europese vlag moest de Europese eenheid symboliseren, maar de politieke communicatie naar Europese bevolkingen bleef tekortschieten. Daarom wordt bij de derde dimensie onderzocht hoe de Europese politiek in de jaren '80 gepoogd heeft nationale mediacommunicatie te doorbreken en in hoeverre de mislukking daarvan het einde van de cultuurpolitiek betekend heeft.

[8] Luuk van Middelaar, *The Passage to Europe: How A Continent Became A Union* (New Haven en Londen: Yale University Press, 2014), 229-230.
[9] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 232-233.
[10] Ibidem, 233.
[11] European Commission, *Eurobarometer* 7 (juli 1977): 25.
[12] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 230.

Dit onderzoek maakt voornamelijk gebruik van de Eurobarometer om publieke opinie mee te analyseren. De combinatie van de Eurobarometer met de cultuurpolitiek is ongebruikelijk. Van Middelaar gebruikt het instrument bij een analyse van de 'Romeinse Strategie', waarbij de focus ligt op het aantonen van het nut van de Unie voor Europese burgers. Hoe werkt de Eurobarometer dan in het top-downperspectief van de Duitse Strategie? Dat antwoord wordt ook door Van Middelaar gegeven: De Eurobarometer is een institutioneel feit van de Unie, waarmee niet slechts democratische legitimatie wordt verworven, maar het principe van een Europese opinie bevestigd wordt. Er kunnen tevens kanttekeningen geplaatst worden bij de positieve framing van uitkomsten in de opiniepeilingen, maar de mogelijkheden ervan zijn duidelijk: de meningen van Europese burgers over integratie kunnen min of meer worden vastgelegd door de grootte van het aantal deelnemers. De Europese politiek kan namens deze burgers spreken in het uitvoeren van het beleid.[13] Het is aannemelijk dat publieke raadpleging voornamelijk via Eurobarometers gebeurt, wat de metingen relevante bronnen maakt.

Wetenschappelijke positionering en theoretisch kader

In de eerste plaats bouwt dit paper voort op de afrekening van Luuk van Middelaar met de Europese cultuurpolitiek. Van Middelaar stelt dat Europese cultuurinitiatieven nationale identiteiten niet hebben kunnen verdringen en successen beperkt bleven tot symbolische overwinningen.[14] Daarbij verdeelt Van Middelaar de zoektocht van de Europese politiek naar publieke legitimiteit in drie mogelijke strategieën: Duits (culturele eenwordingspolitiek), Romeins (pragmatische profijtpolitiek) en Grieks (populistische referendapolitiek).[15] De cultuurvoorstellen bevinden zich hoofdzakelijk in het domein van de Duitse Strategie. De nationalistische tactieken die historicus Eric Hobsbawm 'invented tradition' noemt zijn binnen deze strategie op de Europese eenwording toegepast.[16]

De tweede invalshoek van dit paper is gericht op de functionaliteit van publieke opinie. Volgens socioloog Monica Sassatelli heeft het integratieproces een middenweg tussen radicale voorstellen en functionalistische integratie nodig om te slagen.[17] Deze twee uitersten zijn vertaalbaar naar enerzijds de radicale culturele voorstellen vanuit de Europese politiek en de doorgaans op functionalisme gebaseerde interesses jegens cultuurpolitiek vanuit de publieke opinie. De Eurobarometer poogde de kloof tussen burgers en politici te dichten. De verschillende tekortkomingen van de Europese politiek om deze kloven te dichten noemt communicatiewetenschapper Francisco Seoane Perez de verschillende 'deficits'.[18] Deze verschillende tekorten komen terug in de analyse.

---

[13] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 270-271.
[14] Ibidem, 233.
[15] Ibidem, 223-224.
[16] Eric Hobsbawm en Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983),
[17] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 25-26.
[18] Francisco Seoane Pérez, *Political Communication in Europe: The Cultural and Structural Limits of the European Public Sphere* (Londen en New York: Palgrave Macmillan, 2013), 12.

Het ontstaan van een culturele unie: identiteit, opinie en actie

"Je crois aussi que pour que le mot "citoyenneté" ne reste pas une formule creuse, il faudrait un énorme travail de mémoire, d'éducation, de prise de conscience de l'unité européenne, et aussi un travail de création des institutions de l'espace public européen, de médias européens."
Pools historicus Bronislaw Geremek, 2004.[19]

Het startpunt van culturele integratiepolitiek binnen de Europese gemeenschap was in 1973 het ambitieuze "Document on The European Identity". Daarin werd in de eerste plaats verklaard dat de natiestaten van Europa hun vijandige verleden overwonnen hadden en tot het inzicht gekomen waren dat vereniging van Europese natiestaten een noodzaak is voor het voortbestaan van het diverse continent:[20] "The diversity of cultures within the framework of a common European civilization (…) give[s] the European Identity its originality and its own dynamism."[21] Nog voor het beleidstechnische begin van Europese cultuurpolitiek was de notie van 'eenheid in verscheidenheid' dus in volledigheid opgenomen in de verklaring van een gedeelde Europese identiteit. De verklaring roept vragen op over welke doelstellingen Europees cultuurbeleid had, of die consequent werden nagestreefd en wat de resultaten van cultuurbeleid waren. Een analyse van de eerste concrete uitingen van cultuurpolitiek, namelijk het culturele sectorinitiatief van de Commissie in 1977, wordt daarmee interessant. Gemeten vanuit Europese publieke opinie en de identiteitsverklaring kan het door de Raad afgewezen culturele sectorinitiatief immers indicatie geven van de haalbaarheid van cultuurvoorstellen eind jaren '70.

Volgens Van Middelaar werd de identiteitsverklaring tactisch ingezet door de gebundelde krachten van het Parlement en de Commissie.. Vanuit de verklaring konden concrete voorstellen tot Europese culturele integratie gangbaar worden, vergelijkbaar met nationalistische strategieën eind negentiende eeuw.[22] Deze vergelijking gaat ook op als de identiteitsverklaring gekoppeld wordt aan de nationalistische theorie van Eric Hobsbawm. Het document stelt immers dat "The Nine wish to ensure that the cherished values of their legal, political and moral order are respected, (…) they are determined to defend the principles of representative democracy, of the rule of law, of social justice (…) and of respect for human rights. All of these are fundamental elements of the European Identity."[23] Volgens Hobsbawm is de oorsprong van waarden een belangrijke bron voor het vormgeven van een nieuwe groepsidentiteit.[24] Door gedeelde waarden te benoemen kan deze gezamenlijke identiteit gecreëerd worden. In de hedendaagse praktijk wordt het gevoel van een

[19] Edouard Pfimlin, "Bronislaw Geremek : "Il ne faudrait pas voir dans la Constitution européenne un cadre pour créer une Europe à deux vitesses"," *Le Monde*, 10 februari 2004.
[20] CVCE, "Declaration on European Identity," 2.
[21] Idem.
[22] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 230.
[23] CVCE, "Declaration on European Identity," 2.
[24] Hobsbawm en Ranger, *The Invention of Tradition*, 10-11.

groepsidentiteit nog altijd aanzienlijk minder ervaren in Europese dan in nationale of lokale context, aldus een recente Eurobarometer. Slechts een magere 20% is tegenwoordig erg gehecht aan de Europese gemeenschap.[25] De oorsprong van dergelijke peilingen is net zo oud als de cultuurpolitiek.

De Eurobarometer ontstond in 1974 als middel van de Commissie tot communicatie met Europese bevolkingen. Trends van sociale ontwikkelingen in Europa en jegens de gemeenschap moesten te anticiperen worden.[26] De peiling is daarom vanzelfsprekend een interessante statistiek bij het meten van de politieke haalbaarheid van culturele integratie. In de eerste peiling in april 1974 staat: "The Commission has decided to carry out polls (…) to follow the trends (…), particularly the areas of most interest to the public."[27] Gezien de functie van de Eurobarometer als politiek legitimatiemiddel is het te betwijfelen of vragen geformuleerd worden naar publieke of juist politieke interesse.

Tekenend voor de periode was dat in de eerste Eurobarometers niet gedacht werd in termen van publieke bereidheid tot culturele eenwording. Economische zaken als inflatie, een Europese munteenheid en de gemeenschappelijke markt stonden voorop in de thema's van de eerste Barometer.[28] De tweede Eurobarometer van oktober 1974 toonde niet veel verandering qua onderwerp, maar richtte zich in taalgebruik al meer op "community action" in tegenstelling tot "independent action by each Government".[29] Een concrete focus op Europese eenwording kwam naar voren in de derde Barometer in juni 1975, waar specifiek gevraagd werd naar de positie jegens de eenwording van het continent. Circa 80% was hierbij voor de eenwording, waarvan de helft aangaf 'erg voor' en de andere helft aangaf 'redelijk voor' te zijn.[30] Een overweldigende steun voor het eenwordingsproces, lijkt de logische conclusie. Dit beeld kan echter genuanceerd worden op basis van twee redenen. Ten eerste is nog altijd niet duidelijk wat met eenwording bedoeld wordt: Andere questionnaires in de Barometer meten bijvoorbeeld in hoeverre het publiek vindt dat Europese problemen Europees aangepakt moeten worden. Circa 30% geeft aan dit graag te willen en circa 40% is gematigd positief. De percentages komen grofweg overeen met het positief staan tegenover de eenwording.[31] De gegevens suggereren dat Europese eenwording te interpreteren was als op Europees niveau problemen aanpakken. Een dergelijke correlatie stelt Eurobarometer 3 zelf: gepeild is bijvoorbeeld dat 63% van de voorstanders van Europese eenwording voor een supranationaal Parlement waren.[32] Het geringe enthousiasme voor een Europese volksvertegenwoordiging bevestigt dat de definitie van eenwording vanuit integratieperspectief niet zeer vooruitstrevend was. Een tweede nuancering van publiek enthousiasme voor Europese vereniging betreft de vraagstelling in de Barometer. De wens voor een verenigd Europa wordt immers niet gemeten op basis van fanatieke steun voor het idee, maar door deze af te spiegelen tegen burgers die hier negatief of neutraal in staan. Er kan dan ook een andere

[25] European Commission, "European citizenship," *Standard Eurobarometer 91* (2019): 4.
[26] Van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration*, 153-154.
[27] European Commission, *Eurobarometer 1* (april 1974): 2.
[28] Commission, *Eurobarometer 1*: 6-7.
[29] European Commission, *Eurobarometer 2* (october 1974): 9-10.
[30] European Commission, *Eurobarometer 3* (juni 1975): 19.
[31] Commission, *Eurobarometer 3*: 25.
[32] Ibidem, 27.

conclusie getrokken worden op basis van de vraagstelling, namelijk dat 58% niet volledig de eenwording van Europa steunde, zoals ook historicus Wim van Meurs vaststelt in een recente studie .[33] Deze pijnlijke constatering werd in de vierde Barometer van december 1975 zelfs expliciet zichtbaar toen een heel hoofdstuk gewijd werd aan het eenwordingsproces.[34] Wederom propageerde de Commissie het idee dat 40% voor een versnelling van het integratieproces is en nog eens zeker 30% het huidige integratietempo prima vindt, maar bij de vraag of men bereid was omwille van de eenwording een beetje extra belasting te betalen, was 5% slechts "very willing" en iets meer dan 25% in totaal positief.[35] De Barometers uit deze periode kunnen dus niet eenduidig een antwoord geven op de vraag of er behoefte was aan concrete voorstellen tot meer integratie, noch of het idee van een Europese natie leefde. Het is wellicht logisch dat het culturele sectorinitiatief zich vooral richtte op een al werkende strategie: de voorstellen werden gepropageerd als doorgroei van de geïntegreerde markt.

Community action, of cultural retraction?

In reactie op de ontwikkelingen in Kopenhagen en de positief gesuggereerde trend in publieke opinie ontstond de mogelijkheid voor concrete voorstellen tot culturele integratie. In de verklaring voor het culturele sectorvoorstel staat dan ook dat cultuur een fundamenteel element is van de in Kopenhagen verklaarde Europese identiteit.[36] Daarnaast wordt expliciet aansluiting bij federalistische idealen van de voorgaande decennia gesuggereerd door te stellen dat "economic expansion is not an end in itself".[37] Volgens Sassatelli werd de Europese Commissie sinds de verklaring en na aansturen van Belgisch premier Tindemans in 1976 een legitieme factor in het initiëren van cultureel beleid.[38]

Desondanks kon dergelijk beleid rekenen op weerstand van (sub-)nationale belangen en werd in het culturele sectorinitiatief cultureel beleid verpakt als sociaaleconomisch:[39] "Most Community action in the cultural sector is nothing more than the application of the EEC Treaty to this sector".[40] Het grootste gedeelte van de voorstellen is dan ook gebaseerd op economische principes en betreft onder andere culturele vrijhandel, gemeenschappelijke taxatie, behoud van cultureel erfgoed en copyrightwetgeving.[41] Op de laatste bladzijden van het document zijn echter maatregelen te vinden die functionalistische redeneringen overstijgen en gefocust zijn op grensoverschrijdende cultuurpolitiek.

---

[33] Van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration*, 158.
[34] European Commission, *Eurobarometer 4* (december 1975): 3.
[35] Commission, *Eurobarometer 4*: 57-59.
[36] Commission of the European Communities, "Community action in the cultural sector," *Bulletin of the European Communities* 6/77 (december 1977): 5.
[37] Bron 1: Commission, "Community action," 5.
Bron 2: Van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration*, 45-46.
[38] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 49.
[39] Ibidem, 50.
[40] Commission, "Community action," 7.
[41] Ibidem, 7-20.

"The peoples of the Community do not yet know each other well enough. (…) One of the objectives of cultural exchanges should be to show the cultural similarities (…) and then weigh the cultural component against economic interests and political considerations."[42]

Het overgrote deel van het voorstel formuleerde pogingen tot culturele integratie als het tegemoetkomen van gedeelde sociaaleconomische belangen binnen de gemeenschap, maar ook radicalere culturele eenwordingsvoorstellen werden geopperd . Het meest opzienbarend is wellicht het voorstel permanente Europese ruimtes in musea te plaatsen. Het voorstel werd nog opzienbarender door de gestelde voorwaarden dat deze ruimtes ten alle tijden toegankelijk moesten zijn en dat museumcurators zich overtuigd positief jegens de tentoonstellingen moesten gedragen. Daarnaast moest voor niet-Europeanen dan ook duidelijk zijn dat de getoonde kunstenaars in de eerste plaats 'Europeanen' zijn. Gesteld werd dat voor een Japanner de Europese identiteit vanzelfsprekender is dan een Duitse, Franse of Italiaanse.[43] Een ander cultureel plan binnen het sectorinitiatief propageerde nog duidelijker het 'Europeaan zijn'. Het plan richtte zich op enerzijds massamedia en anderzijds gesuggereerde *Europiades* (Europese sportevenementen) om grote doelgroepen te bereiken met de Europese identiteit.[44] Wederom zouden oorspronkelijke podia voor nationale binding moeten plaatsmaken voor een Europese integratiepraktijk. Het verband met Hobsbawms 'invention of tradition' is opnieuw te leggen: Op basis van bestaande gebruiken in nationale context poogde de Commissie een nieuwe groepsidentiteit in Europese context te creëren.[45]

Het is duidelijk dat de Commissie middels de sectorinitiatieven de Europese identiteit wilde onderscheiden van bestaande nationale identiteiten. Weliswaar gaf de verklaring van de Europese identiteit in 1973 hier politieke legitimatie voor, maar in de praktijk was een dergelijk radicaal voorstel niet populair. De Raad van Ministers weigerde dan ook het voorstel überhaupt in acht te nemen. Van Middelaar wijst als verklaring voor de afwijzing hierbij op de dreiging die door het voorstel geuit werd op de gevestigde natiestaten..[46] Van Middelaar gebruikt deze verklaring voor mislukte Europese integratievoorstellen als hoofdargument in zijn analyse van de cultuurpolitiek. In tegenstelling tot Van Middelaar beargumenteerde historicus Alan Milward juist dat Europese integratie de 'redder van de natiestaat' is. Milward verklaarde dit vanuit het argument dat welvaart van Europese burgers een grotere drijffactor voor het integratieproces is dan de onschendbaarheid van nationale identiteiten een rem is op het proces.[47] Vanuit Milwards theorie kunnen ook bepaalde voorstellen van het sectorinitiatief begrepen worden; zo richtten bepaalde voorstellen zich op de verjaging van diefstal van cultureel eigendom en betere arbeidsomstandigheden voor jongere werkers.[48] Op vergelijkbare wijze omschrijft Milward hoe dergelijke maatregelen Europese integratie vanzelfsprekend bevorderen:

[42] Commission, "Community action," 21.
[43] Commission, "Community action," 22-24.
[44] Ibidem, 24-25.
[45] Hobsbawm en Ranger, *The Invention of Tradition*, 6.
[46] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 230.
[47] Van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration*, 48-49.
[48] Commission, "Community action," 7-10.

"To continue to function adequately the powers of many of [the nation state's] institutions have to reach beyond the frontiers. The mechanism of integration is thus a functional one, depending not on the highest levels of governmental decision-making, but on the problem-solving activities of functional institutions at a lower level."[49]

Dat Van Middelaar zich uitsluitend richt op de onwil bij natiestaten om het falen van het culturele sectorinitiatief te verklaren lijkt daarmee onjuist. De reden voor het mislukken van het initiatief kan echter wel onderbouwd worden vanuit publieke opiniegegevens. In dit geval zijn de overeenkomsten duidelijk zichtbaar. Eurobarometer 7, die enkele maanden voor de samenstelling van het sectorinitiatief verscheen, laat dit goed zien. Ten eerste ging het goed met de Europese gemeenschap: Ruim 75% gaf aan tenminste tevreden te zijn met het huidige leven op het Europese continent; er was dus geen sprake van dringende Europese noodzaken zoals na de Tweede Wereldoorlog wel het geval was.[50] Ten tweede waren ruime meerderheden in Denemarken en het Verenigd Koninkrijk tegen een versneld integratieproces en wilde zelfs een groter deel een vertraging ervan.[51] Dat volksvertegenwoordigers van Denemarken en het Verenigd Koninkrijk in de Raad van Ministers de oppositie tegen het sectorinitiatief leidden lijkt dan ook een juiste afspiegeling van de publieke opinie in die landen.[52] Ten derde werd nog altijd een veel groter belang toegekend aan de eigen natiestaat dan aan de Europese gemeenschap: Bij de vraag naar het belang van de parlementen tegenover elkaar zag circa 70% het nationale parlement als erg belangrijk en 40% het Europees Parlement als erg belangrijk.[53] De publieke opiniegegevens wijzen in dit geval op het verband tussen het ontbreken van urgentie en tekortschietend Europees enthousiasme als mogelijke oorzaak voor het mislukken van het sectorinitiatief.

Op basis van de Eurobarometers kan het idee ontstaan dat het sectorinitiatief een naïef idee van de Commissie was. Zo wijst Sassatelli erop dat cultuur een door de natie bepaalde levensvatting is; de Europese gemeenschap is geen natie, dus is er weinig te winnen met cultureel beleid.[54] Desondanks blijft de uitgangspositie van de Commissie goed verdedigbaar. De verklaring van een Europese identiteit sprak immers een duidelijke drang tot "common heritage" en versterking van "unity so far achieved within the Community" uit.[55] Het bestuderen van de publieke opinie in deze periode suggereert echter wel dat zowel de afwijzing van Britse en Deense ministers als geringe publieke steun voor vooruitstrevende integratiepolitiek interpretabel waren. Voor de Europese cultuurpolitiek betekende de afwijzing in ieder geval dat een 'Europese bevolking' nog ontbrak. De opkomst van het Europees Parlement in 1979 bracht nieuwe mogelijkheden tot identiteitsvorming en democratische legitimatie hiervoor. Deze worden in het volgende hoofdstuk besproken.

---

[49] Alan Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945-51* (Londen en New York: Routledge, 2005), 380.
[50] Commission, *Eurobarometer 7*: 3-4.
[51] Ibidem, 25-28.
[52] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 230.
[53] Commission, *Eurobarometer 7*: 44.
[54] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 74-75.
[55] CVCE, "Declaration on European Identity," 2.

Een 'People's Europe': één doel, één legitimiteit, meer dan één deficit

"Europe will not be made all at once, or according to a single plan. It will be built through concrete achievements which first create a de facto solidarity."
Franse Minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman, 1950.[56]

"So long as 'Brussels' is seen as a foreign occupying power, all attempts to inform will reek of propaganda."[57] Met deze stelling schetst Van Middelaar een eeuwig probleem van de cultuurpolitiek: De Europese politiek werd niet gezien als een volksvertegenwoordiging, maar als afstandelijke, autoritaire vijand. De vergelijking met hedendaagse populistische sentimenten gaat op: de Unie wordt tegenwoordig vaak besproken als een idee waar een burger slechts voor of tegen kan zijn.[58] Ook voor het mislukken van het culturele sectorinitiatief in 1977 lijkt de uitspraak een mogelijke verklaring. Volgens Van Middelaar zou een versterking van de productiviteit van cultuurpolitiek een negentiende-eeuwse natiesymboliek vereisen.[59] Hobsbawm schetste zo'n symbolische natiestrategie als "the use of ancient materials to construct invented traditions of a novel type for quite novel purposes."[60] Deze mogelijkheid tot natiesymboliek bood zich aan met de komst van een direct gekozen Europees Parlement in 1979. Ook in de publieke opinie deed de Europese directe democratie het goed: begin 1979 was 70% overtuigd voorstander en slechts 11% tegen.[61] Voor de cultuurpolitiek betekende het Parlement een nieuwe legitimatie om in naam van de Europese bevolking cultureel beleid te voeren: het idee van een 'People's Europe' kwam centraal te staan. Dit idee werd gebruikt om democratische identificatie, Europese natiesymboliek en politieke communicatie mogelijk te maken. Het wisselende succes van deze mogelijkheden heeft de levensduur van de cultuurpolitiek met tien jaar verlengd.

Gedeelde doelen maken geen gedeelde identiteit

Van Middelaars omschrijving van de Duitse Strategie als "Creating Companions in Destiny" berust op het beeld dat Europa verenigd in de geschiedenis was en daarom een hereniging als doelstelling heeft. De gesuggereerde nieuwe natie vaagt mogelijkerwijs de gevestigde natiestaten in Europa weg.[62] Volgens Sassatelli is cultureel beleid de centrale schakel tussen integratie- en identiteitspolitiek, wat

[56] CVCE, "The Schuman Declaration (Paris, 9 May 1950)," *Committee on Institutional Affairs* (1982): 2.
[57] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 219.
[58] David ten Cate, "Nederland stemt op 23 mei; maar kiest het ook?" *DEMO*, 20 mei 2019, https://demojd.com/2019/05/20/nederland-stemt-op-23-mei-maar-kiest-het-ook/.
[59] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 233.
[60] Hobsbawm en Ranger, *The Invention of Tradition*, 6.
[61] European Commission, *Eurobarometer 10* (januari 1979): 33.
[62] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 227-228.

blijkt uit het duidelijke beeld van het 'Europeaan zijn' in cultuurvoorstellen.[63] De legitimatie voor het vooruitstrevende doel van Europese vereniging is vanuit dit perspectief dan ook te zoeken in haar noodzakelijkheid: in de gemeenschap is deze gepoogd te vertalen naar identificatie.

Het destijds jonge principe van een direct gekozen Parlement was een belangrijk middel in het creëren van de wisselwerking tussen identiteit en politieke legitimatie. Communicatiewetenschapper Francisco Seoane Pérez noemt drie voorwaarden voor het legitimeren van een democratische Unie: De leden moeten zich onderdeel voelen van de gemeenschap en haar doelstellingen; de regeerders moeten democratisch hun positie verkrijgen; en het politieke systeem zelf moet effectief zijn voor de bevolking in termen van welvaart en veiligheid. Bij het niet voldoen aan deze eisen is er sprake van een 'legitimatiedeficit'.[64] Democratie en identiteitsvorming zijn dus niet slechts elkaar versterkende factoren, maar zelfs elkaars voornaamste voorwaarden. Concreet is het belang van deze wisselwerking terug te zien in de samenstelling van Eurobarometers. Bij het analyseren van Eurobarometers 10 (januari 1979), 20 (december 1983) en 30 (december 1988) is te zien dat alle drie minstens twee hoofdstukken wijdden aan in de eerste plaats de opinie jegens het Parlement en (toekomst)visies op de Europese gemeenschap na verdere integratie.[65] Ze geven daarmee cruciale informatie over hoe de gemeenschap denkt over democratische vertegenwoordiging, identiteitsvorming en relaties daartussen.

Volgens Seoane Pérez houdt identificatie met een natie op bij de grenzen van de natiestaat. Het gebrek aan een *demos* in de Unie is volgens hem dan ook te verklaren vanuit het gebrek aan een gedeelde landstaal, het ontbreken van een overtuigd verwantschap met andere Europese staten, maar ook de onmogelijkheid namens het Europese volk te spreken door een verschil in opvattingen tussen verschillende lidstaten.[66] Het volgt wellicht uit deze observatie dat Eurobarometers doorgaans niet vragen naar symbolische identificatie met het Europese project of de geschiedenis, maar gericht zijn op haar functionaliteit of eventuele noodzaak. In 1974 vroeg een van de eerste *Special Eurobarometers* naar hoe Europese bevolkingen de Unie als daadkrachtige organisatie zagen, met resultaten die de tegenstrijdigheden blootlegden. Grote meerderheden in de lidstaten waren voor meer samenwerking op economische, agrarische, wetenschappelijke en energieterreinen, maar ook was een overtuigende meerderheid voor onderhandelen met machtsblokken als de VS en de Sovjet-Unie vanuit een Europese regering in plaats van de nationale.[67] Tegelijkertijd was echter in elke lidstaat een minderheid ervan overtuigd dat de interne markt voor persoonlijke welvaart voordelig zou zijn. Daarbij was de interesse in vraagstukken omtrent de Europese gemeenschap überhaupt klein, met 31% als hoogst gemeten percentage binnen de lidstaten.[68]

---

[63] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 3-4.
[64] Francisco Seoane Pérez, *Political Communication in Europe: The Cultural and Structural Limits of the European Public Sphere* (Londen en New York: Palgrave Macmillan, 2013), 98.
[65] Bron 1: Commission, *Eurobarometer 10*: 15-104.
Bron 2: European Commission, *Eurobarometer 20* (december 1983): 46-81.
Bron 3: European Commission, *Eurobarometer 30* (december 1988): 37-62.
[66] Seoane Pérez, *Political Communication in Europe*, 99-101.
[67] European Commission, *Special Eurobarometer: Europe as the Europeans see it* (augustus 1974): 3-5.
[68] Commission, *Europe as the Europeans see it*: 6-10.

Op basis van publieke opiniegegevens lijkt de grootste moeilijkheid van Europese identificatie te zitten in het feit dat bevolkingen Europese unificatie nog altijd interpreteren als sectoraal integratieproces met meer functionalistische samenwerking.[69] In 1979 werd bijvoorbeeld de correlatie aangetoond tussen het succes van de gemeenschap in de laatste tien jaar en een positieve opinie jegens het integratieproces.[70] Om culturele integratie mogelijk te maken zocht de Europese Raad naar een symbolische basis voor Europese politiek, bijvoorbeeld via een gedeelde vlag voor de gemeenschap.

Een succesvolle, maar nietszeggende 'symbolische coup'

De symbolische basis voor cultuurpolitiek was wellicht al aanwezig als gevolg van federalistische overtuigingen vanaf de jaren '50. Volgens Sassatelli is federalisme gebaseerd op een diepgewortelde identiteitsconstructie die als 'Europese spirit' gedefinieerd kan worden.[71] Dat een substantieel deel van de Europese bevolking deze spirit bezit lijkt onwaarschijnlijk. Terwijl de Unie steeds meer bevoegdheden krijgt, is vanaf het ontstaan van het Parlement in 1979 tot aan de verkiezingen van 2019 bij elke verkiezing het opkomstpercentage gedaald. Het belang van de Unie wordt niet ingezien en de Europese democratie leeft niet, ondanks haar functionaliteit.[72] De opkomst lag in 1984 al onder de 60% en juist dit was reden voor de Europese Raad om datzelfde jaar een vooruitstrevender idee van 'A people's Europe' te presenteren. "The European Council considers it essential that the Community should respond to the expectations of the people of Europe by adopting measures to strengthen and promote its identity and its image both for its citizens and for the rest of the world."[73] Uit het statement blijkt dat de verklaring voor de lage opkomst vooral wordt gezocht bij het gebrek aan communicatie vanuit de politieke gemeenschap (top-down), terwijl een andere reden te vinden is in het eerder besproken gebrek aan interesse van de burgerlijke gemeenschap (bottom-up). Een analyse van de publieke opinie en symbolische politiek in navolging van de verkiezingen nuanceert dit beeld.

Een eerste reden voor de lage opkomst is te zien in *Eurobarometer 21*, een speciale verkiezingsuitgave in mei 1984. De peiling rapporteert dat zo'n 75% van de ondervraagden in aanloop naar de verkiezingen iets gehoord had over het Parlement, gemiddeld ongeveer een verdubbeling van het percentage in 1983. Slechts 39% van de ondervraagden die iets gehoord hadden wees echter in de beantwoording ook spontaan op de aanstaande verkiezingen.[74] Ter vergelijking: In 1979 had 65% recentelijk iets gehoord over het Parlement, waarvan 67% spontaan de aankomende verkiezingen noemde. Het Parlement was als instituut dus beter onder de aandacht van burgers gekomen, maar de

[69] Van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration*, 33.
[70] Commission, *Eurobarometer 10*: 66-68.
[71] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 26.
[72] "Voter turnout in the European Parliament Elections in the European Union (EU) from 1979 to 2019," Statista, geraadpleegd op 14 december 2019, https://www.statista.com/statistics/300427/eu-parlament-turnout-for-the-european-elections/.
[73] CVCE, "Fontainebleau European Council (25 and 26 June 1984): Conclusions of the Presidency," *Bulletin of the European Communities* 6 (juni 1984): 3.
[74] European Commission, *Eurobarometer 21* (mei 1984): 4-5.

directe verkiezingen waren aanzienlijk minder bekend bij het publiek.[75] Juist die directe democratie is volgens Seoane Pérez essentieel in de natievorming van de Europese gemeenschap: democratie, natie en identiteit zijn immers intrinsiek gerelateerd aan elkaar en vanuit een waardengemeenschap kan een politieke identiteit ontstaan.[76] Het was in dat opzicht een logische stap voor de Europese Raad om de bekendheid met de Europese politiek te stimuleren. Het leidde in 1985 tot initiatieven om de herkenbaarheid van de gemeenschap te vergroten. Dit streven kreeg vorm met de introductie van de Europese vlag, het volkslied *Ode an die Freude*, paspoortstempels en 'Europese' grenzen.[77]

Met name de introductie van de vlag als symbool voor de Europese gemeenschap staat centraal in de aanpak van het gebrek aan identificatie vanuit top-down-perspectief. Een vlag staat symbool voor natievorming en kan bovendien geïnterpreteerd worden als een aanval op de nationale identiteiten. Draagvlak voor de 'People's Europe' was daarom cruciaal om de pogingen tot identiteitsvorming kans van slagen te geven. In 1985 focusten Eurobarometers dan ook op dit thema. De centrale vraag betrof of men vertrouwen in de Europese gemeenschap had en zich Europeaan voelde. Hoewel het principe van Europeaan zijn gematigd positief werd beantwoord (en in Denemarken en het VK nog altijd negatief), was het grootste gedeelte en een meerderheid van de ondervraagden wel positief over het perspectief op de interne markt van de Europese gemeenschap.[78]

Hoewel de publieke opinie overwegend positief gestemd was, kon de vlag op politieke weerstand van met name het VK stuiten. Het voornemen van een regelgeving betreffende het ceremoniële gebruik van de vlag -inclusief straffen voor misbruik- leek dan ook op een ambitieuze stap in de vervaging van bestaande nationale vlaggenceremonies. Volgens Van Middelaar was het ondenkbaar dat het initiatief gepresenteerd werd als een vorm van Europese natievorming. In dat geval was de vlag nooit door de Raad gekomen. De voorzitter van het Raadsoverleg zou dan ook naast de strikte gebruiksvoorwaarden in te trekken de vlag gepropageerd hebben als een logo voor de Unie. Dit zou de herkenbaarheid van het politieke stelsel verbeteren zonder dat er politieke connotaties aan zouden zitten. Volgens Van Middelaar was de symbolische coup daarmee geslaagd.[79] De vraag blijft wat de waarde van deze coup was. Volgens Van Middelaar was het symbool een minimumvoorwaarde voor de Duitse Strategie. De Europese gemeenschap wordt middels de vlag geïnstitutionaliseerd, al is de vlag zelf betekenisloos.[80] Sassatelli stelt daarentegen juist dat de symboliek van de vlag met twaalf sterren nieuwe Europese verhalen en politieke uitgangspunten mogelijk hebben gemaakt, maar dat deze achtergronden moeilijk tot de publieke sfeer doordringen.[81] Een nieuwe uitdaging voor de Europese democratie is daarom: Hoe wordt de Europese politiek interessant voor de burger?

---

[75] Commission, *Eurobarometer 21*: 5-7.
[76] Seoane Pérez, *Political Communication in Europe*, 93-94.
[77] Pietro Addonnino, "A People's Europe: Reports from the *ad hoc* Committee," *Bulletin of the European Communities Supplement* 7/85 (1985): 29-30.
[78] European Commission, *Eurobarometer 24* (december 1985): 53-57.
[79] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 235.
[80] Ibidem, 233-234.
[81] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 44-45.

Het gebrek aan betrokkenheid van de Europese bevolking bij de Europese politiek wordt gedefinieerd als het 'communicatiedeficit'.[82] Politicoloog Christoph Meyer definieert dit tekort van de Commissie grofweg als: "the EU['s inability] to build up strong public support through the public communication of its daily affairs or to cope with media attention in times of crisis."[83] Hij noemt het tekort daarbij een belangrijke factor in het legitimatiedeficit van de Europese politiek. Meyer stelt dat de communicatie van een politiek stelsel goed functioneert als machthebbers bekend zijn bij het publiek, publieke opinie wordt geraadpleegd in de besluitvorming en regeerders politiek gestraft kunnen worden voor het maken van foute keuzes.[84] Omdat media en politiek steeds meer versmolten raken zijn democratische instituten bovendien nog afhankelijker van politieke communicatie geworden.[85] In zekere zin is het bestaan van de Eurobarometer al een signaal dat de publieke opinie wordt meegenomen in de besluitvorming. Sterker nog, deze praktijk is geïnstitutionaliseerd, zoals Van Middelaar schrijft.[86] Dat neemt de kritiek echter niet weg. Volgens Meyer verklaart een analyse van de politieke communicatie van de Commissie waarom deze moeite heeft met publieke steun vergaren. Hij noemt de fragmentatie van politieke autoriteit, de technocratische insteek en het gebrek aan geschikt personeel als redenen.[87]

Aan de andere kant is het gecompliceerd om de publieke interesse in de Europese gemeenschap via Eurobarometers te weergeven. Een publieke interesse is moeilijk te peilen en Eurobarometers neigen naar vervaging van taalgebruik om een negatief sentiment jegens de Unie te camoufleren.[88] Seoane Pérez legt het communicatiedeficit in tegenstelling tot Meyer niet in de eerste plaats bij het mediagebruik van de Commissie, maar bij het gebrek aan politieke strijd binnen Europese contexten. Politieke strijd is wel identificeerbaar in nationale sferen, waar politieke partijen een explicieter imago hebben. De versmelting van partijen in Europese fracties en nationale invloeden op de besluitvorming maken de Europese politiek als democratisch stelsel van gering belang voor burgers.[89] Van Middelaar stelt in dit kader dat Europese Parlementsverkiezingen als 'tweede ordeverkiezingen' worden ervaren. Hij baseert dit op de neerwaartse trend in opkomstpercentages.[90]

De stellingnames van Seoane Pérez en Van Middelaar worden bevestigd door gegevens uit Eurobarometer 21. Bij de voorspelling van de opkomst in 1984 viel het percentage hoger uit dan in 1979, terwijl uiteindelijk juist aanzienlijk minder gestemd werd.[91] De helft van de niet-stemmers zag de Europese verkiezingen als irrelevant (35%) of zelfs als proteststem tegen het lidmaatschap van de

[82] Seoane Pérez, *Political Communication in Europe*, 12.
[83] Christoph Meyer, "Political Legitimacy and the Invisibility of Politics: Exploring the European Union's Communication Deficit," *Journal of Common Market Studies* 37, 4 (december 1999): 618.
[84] Meyer, "Political Legitimacy and the Invisibility of Politics," 619.
[85] Ibidem, 620-621.
[86] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 271.
[87] Meyer, "Political Legitimacy and the Invisibility of Politics," 635.
[88] Van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration*, 158-159.
[89] Seoane Pérez, *Political Communication in Europe*, 27-28.
[90] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 283.
[91] Commission, *Eurobarometer 21*: 17-18.

gemeenschap (15%). Ruim 20% van de wel-stemmers stemde vanuit nationale overwegingen.[92] Daarbij was bij 50% van de totale groep ondervraagden de verwachting dat het Europese Parlement in de eerste plaats nationale doeleinden dient.[93] Naast de negatievere suggesties zijn er statistieken die hoopvol waren. 65% van de stemmers stemde in de eerste plaats op de Europese visie van kandidaten.[94] Ruim 40% van de stemmers gaf als stemreden de Europese identiteit.[95] Bovendien was de groep die het Parlement als Europese instelling zag nagenoeg even groot als de groep die het als nationale instelling zag.[96]

Hoewel de standpunten van Seoane Pérez en Van Middelaar enige steun kunnen vinden in de Eurobarometer, worden niet al hun claims bevestigd. Sterker nog, de statistieken suggereren dat het betrekken van de burger bij de Europese politiek wellicht de kern kan zijn voor het versterken van de Europese identiteit. Meyer beweert in dit kader dat de bron voor politieke legitimiteit in het communicatieproces ligt en dat natiestaten en Europese instituten met elkaar in strijd zijn om de controle hierover.[97] De Europese politiek is in de jaren ’80 deze strijd met nationale mediastelsels aangegaan. Een supranationale doorbraak in het medialandschap moest de Europese identiteit tastbaar maken voor de Europese bevolking. In het volgende hoofdstuk komt deze mediastrijd aan bod.

[92] Commission, *Eurobarometer* 21: 20-21.
[93] Ibidem, 26.
[94] Ibidem, 23.
[95] Ibidem, 20.
[96] Ibidem, 25.
[97] Meyer, “Political Legitimacy and the Invisibility of Politics,” 635-636.

Een audiovisuele markt voor een Europese identiteit: van uitstel komt afstel

"Radio and TV (…) become 'fixed charges' on the entire psychic life of the community. And this pervasive fact creates the unique cultural flavor of any society. It pays through the nose and all its other senses for each staple that shapes its life."
Mediafilosoof Marshall McLuhan, 1964.[98]

"The medium is the message" stelde mediafilosoof Marshall McLuhan in 1964. Hij beweerde dat de ontwikkeling van mediatechnologieën de basis vormde voor sociaalmaatschappelijke veranderingen.[99] Zijn destijds nieuwe opvattingen over hoe media bestudeerd konden worden geven een mogelijke verklaring voor de pogingen van de door het Parlement gesteunde Commissie om het Europese medialandschap te europeaniseren. Volgens mediatheoreticus Richard Collins kregen audiovisuele producten in de jaren '80 namelijk een boven-economische functie. Ze werden als noodzakelijk gezien voor de constructie van een Europese politieke identiteit, zoals duidelijk naar voren kwam in het voorstel voor 'Television Without Frontiers' (TWF).[100] Desondanks werkte de strategie averechts: na een decennium van voorstellen binnen de audiovisuele sector was duidelijk dat supranationale productie het aflegde tegen nationale of lokale, terwijl in plaats van 'unity' nu 'diversity' nagestreefd werd in het Europese medialandschap.[101] Dit hoofdstuk onderzoekt deze mislukking aan de hand van drie aspecten: Ten eerste wordt onderzocht met welke gedachte de Commissie 'Television Without Frontiers' voorstelde. Ten tweede wordt geanalyseerd op welke manier publieke opinie gepeild werd jegens deze voorstellen. Ten slotte wordt beargumenteerd hoe het mislukken van de voorstellen het einde van de eenwordingspolitiek betekende en het EU-motto 'eenheid in verscheidenheid' inleidde.

De geboorte van het Europese werk

In 1982 stelde rapporteur Hahn namens het Parlementaire cultuurcomité een motie betreffende een Europese audiovisuele markt op. De motie wees op de noodzaak van deze markt voor het voltooien van het integratieproces. "European unification will only be achieved if Europeans want it. Europeans will only want it if there is such a thing as a European identity. A European identity will only develop if Europeans are adequately informed. At present, information via the mass media is controlled at national level. The vast majority of journalists do not 'think European' because their reporting role is

[98] Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man* (Cambridge en Londen: The MIT Press, 1994), 21.
[99] McLuhan, *Understanding Media*, 7.
[100] Richard Collins, "Unity in Diversity? The European Single Market in Broadcasting and the Audiovisual," *Journal of Common Market Studies* 32, 1 (maart 1994): 98-99.
[101] Collins, "Unity in Diversity?," 96.

defined in national or regional terms. Hence the predominance of negative reporting. Therefore, if European unification is to be encouraged, Europe must penetrate the media."[102] Met name dit citaat uit wat het *Hahn Report* genoemd werd leidde het Europese audiovisuele beleid in. Audiovisueel beleid moest volgens het rapport de Europese instituties verbinden met Europese burgers en kwam logisch voort uit het principe van een 'ever closer union'.[103] Het framen van dit beleidsstreven als "Europe must penetrate the [national] media" suggereert echter een aanval op het bestaande, nationaal georiënteerde bestel. Het streven kan gekoppeld worden aan McLuhans mediatheorie: "The new technical facilities will break down the boundaries of the national television networks and enforce the creation of wide-ranging transmission areas".[104] Door gebruik te maken van technologische ontwikkelingen in het medialandschap moest volgens het *Hahn Report* dus een doorbraak in transnationale televisienetwerken plaatsvinden. Daarnaast stelde het Parlement aan de Commissie voor een Europese omroep te lanceren, die verplicht als vijfde kanaal op nationale televisienetwerken moest verschijnen. Tegelijkertijd gaf het rapport ook aan diversiteit binnen de gemeenschap een belangrijk thema te vinden in de programmering van het kanaal.[105]

Het *Hahn Report* leidde tot het Europese "Green Paper" voor een gemeenschappelijke audiovisuele markt in 1984, dat hetzelfde streven naar een Europese identiteitsvorming via mediakanalen vooropstelde.[106] De sociale en culturele gedachte van een audiovisuele markt werd logischerwijs beargumenteerd uit het bindende recht op vrijheid van informatie in de gemeenschap. Hieruit volgde dat elke lidstaat toegang moest hebben tot de audiovisuele sector van andere lidstaten.[107] De twee belangrijkste speerpunten van het Paper waren de institutionalisering van een Europese audiovisuele markt en culturele uitwisseling.[108] De radicalere proponenten vonden daarentegen geen doorgang. In 1989 werd een afgezwakte variant van het oorspronkelijke Paper door de Raad voorgesteld, waarbij de context van een 'ever closer union' gebruikt werd als fundament voor het wegnemen van grenzen in plaats van voor verder strevende doeleinden.[109] Volgens Van Middelaar was het doel van deze insteek het creëren van een Europees verhaal via het sterke televisiemedium, waarna een Europese identiteit als vanzelf zou ontstaan.[110] Volgens filosoof Almudena Gonzalez Del Valle was de uitdaging in het voorstel juist om de verschillende Europese identiteiten in stand te houden: "One of the reasons to act quickly on media policy at the European level was to safeguard the Member States sovereignty while at the same time setting down conditions for a level playing field where television could develop within the framework of the Single European Market."[111]

---

[102] European Communities, "European Parliament: Working Documents 1981-1982," *Document 1-1013/81* (februari 1982): 8.
[103] Collins, "Unity in Diversity?," 94-95.
[104] European Communities, "Working Documents 1981-1982," 8.
[105] Ibidem, 6.
[106] Commission of the European Communities, "Television Without Frontiers: Green Paper on the Establishment of the Common Market for Broadcasting, especially by Satellite and Cable," *COM (84) 300 final* (juni 1984): 2.
[107] Commission of the European Communities, "Television Without Frontiers," 24.
[108] Ibidem, 28-33.
[109] Council, "Council Directive (89/552/EEC)," *Official Journal of the European Communities* (oktober 1989): 23.
[110] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 231.
[111] Almudena Gonzalez Del Valle, "The Implementation of the 1989 Television Without Frontiers Directive: Television Advertising and Sponsorship in France, Germany, Italy, Spain and the UK," (PhD diss., University of Westminster, 1998), 19.

Het TWF-voorstel van 1989 sprak in lijn met Gonzalez Del Valle over veel vrijheid voor de lidstaten. Deze mochten zelf hun wetgeving betreffende uitzendrechten behouden. [112] Anderzijds moest 10% van de televisieproductie uit 'Europese werken' bestaan, wat grofweg betekende dat ze gemaakt waren in een andere lidstaat.[113] De maatregelen oogden op het eerste oog voorzichtig. In een commentaar merkte jurist Patrice Aubry echter op dat ze de mogelijkheid tot censuur in het land van consumptie ontnamen.[114] Het voorstel leunde dus op wederzijds vertrouwen tussen lidstaten. Wat resteerde was de vraag hoe publieke interesse voor deze Europese werken vergaard zou kunnen worden. Gonzalez Del Valle beweert dat het niet vaststond of televisie een middel voor Europese integratie kon zijn, omdat de productierestricties de lidstaten tegen elkaar op kon zetten in hun televisieproductie.[115] De verwachting van de Europese politiek dat het model tot succesvolle integratie van het Europese medialandschap zou leiden was een misvatting, gesteund door een slechte interpretatie van de publieke opinie. Deze wordt in de volgende paragraaf geanalyseerd.

A People's Audiovisual Community?

In de eerste Eurobarometer na het aannemen van het TWF-voorstel werd een paragraaf gewijd aan het vraagstuk betreffende staatsregulering op Europese werken.[116] Allereerst werd gevraagd of de Europese bevolking überhaupt publieke invloed op televisieprogrammering wilde, waarbij bleek dat een ruime meerderheid voor een televisielandschap was dat louter uit vrije marktwerking bestond.[117] De vraag werd vervolgens toegespitst op de proporties van Europese programma's. De resultaten waren vrijwel omgedraaid: een meerderheid was voor enige vorm van publieke interventie. Het gebrek aan specificiteit bij de vraagstelling bemoeilijkt echter het trekken van conclusies. Het is immers niet duidelijk hoe de proportie gemeten wordt (bijvoorbeeld in minuten of aantal programma's), maar ook de herkomst van publieke interventie is niet duidelijk. Deze zou zowel vanuit de Europese gemeenschap als de consumerende lidstaat kunnen komen.[118] Door de onduidelijke framing van de peiling bevat de statistiek op zichzelf staand weinig waardevolle informatie. Omdat niet duidelijk is of de publieke opinie de Europese gemeenschap vertrouwde met publieke interventie, is het tevens onduidelijk of een supranationale doorbraak in de nationale medialandschappen ondersteund werd. Volgens Gonzales Del Valle voelde de Commissie zich door het grensoverschrijdende karakter van televisie desondanks voldoende gesteund om zich publiekelijk te mengen in audiovisuele regulatie.[119]

---

[112] Council, "(89/552/EEC)," 26.
[113] Ibidem, 27.
[114] Patrice Aubry, "The "Television Without Frontiers" Directive, Cornerstone of the European Broadcasting Policy," *European Audiovisual Observatory* (2000): 5.
[115] Gonzalez Del Valle, "The Implementation of the 1989 Television Without Frontiers Directive," 20-21.
[116] European Commission, *Eurobarometer 32* (december 1989): iii.
[117] Commission, *Eurobarometer 32*: 26-27.
[118] Ibidem, 28.
[119] Gonzalez del Valle, "The Implementation of the 1989 Television Without Frontiers Directive," 21.

Dat de Europese politiek met het TWF-voorstel zonder duidelijke publieke steun audiovisueel beleid voerde is te verklaren vanuit de publieke opinie jegens nieuwe media in de jaren '80. Het *Hahn Report* meldde al dat televisie en radio bij uitstek centrale media in publieke informatievoorziening waren. In 1983 concludeerde Eurobarometer 19 dat vrijwel niemand aan het medium televisie kon ontsnappen, het medium aan populariteit won en steeds populairder zou worden in de nabije toekomst. Bovendien sprak televisie als nieuwsmedium met name jonge generaties aan.[120] Het is aannemelijk dat deze ontwikkelingen gepeild werden als opmaat tot de opstelling van het Green Paper in 1984. Dit blijkt tevens uit het ontbreken van dergelijke peilingen na het opstellen van het Paper.

Na de tegenvallende opkomst van de Parlementsverkiezingen in 1984 werd een beter imago van de Europese gemeenschap van het grootste belang geacht. De voorstellen uit het vorige hoofdstuk, zoals de Europese vlag, maakten onderdeel uit van de poging deze imagoverbetering te bewerkstelligen. De peilingen gaven vanaf 1987 expliciet weer hoe de gemeenschap afgeschilderd werd door nationale massamedia.[121] In 1988 werd bij een dergelijke peiling een correlatie tussen affiniteit met de gemeenschap en bekendheid met de Europese politiek geconstateerd. Daarnaast toonde deze peiling aan dat een aanzienlijk deel van de bevolking, een meerderheid zelfs in het Verenigd Koninkrijk en Nederland, een negatieve indruk van de Europese gemeenschap had op basis van berichtgeving in nationale media.[122] Opvallend genoeg zijn dit landen met een traditioneel sterke publieke omroep, al gaat de peiling niet op de redenen voor deze uitkomst in.

De verschillende peilingen kunnen samengevat worden tot een opmerkelijke conclusie: Het TWF-voorstel werd gesteund door de notie dat de Europese bevolking binnen de gemeenschap positief stond tegenover het idee van een door de Europese audiovisuele markt.[123] Van het aandeel Europese burgers dat berichtgeving over de Commissie en het Parlement kreeg via nationale massamedia was een grote minderheid negatief geïnformeerd. Desondanks stemde een zelfs meerderheid van de meest terughoudende lidstaat, het Verenigd Koninkrijk, voor regulatie door Europese instanties. Het ontbreken van een specifieke vraagstelling over de wijze waarop deze regulering moest geschieden leidt in dit geval tot verwarring met betrekking tot de legitimatie van het beleid. De door Eurobarometers gepubliceerde publieke opinie betreffende het TWF-voorstel bleef dus een onbetrouwbare bron voor de Europese gemeenschap om haar beleidsvoornemens op te baseren. Volgens Van Meurs betekenden de zorgvuldig positief gepresenteerde statistieken dat de Commissie legitimatie voor initiatieven uit publieke opinie kon ontlenen terwijl deze eigenlijk ontbrak. In dit geval betekende het mislukken van het TWF-voorstel het einde van de cultuurpolitiek. De volgende paragraaf beargumenteert hoe deze mislukking de strategie van de Europese politiek omsloeg van eenwordingspolitiek naar het nog altijd gebruikte 'eenheid in verscheidenheid'-motto.[124]

---

[120] European Commission, *Eurobarometer 19* (juni 1983): 48-49.
[121] European Commission, *Eurobarometer 28* (december 1987): XVI-XVII.
[122] European Commission, *Eurobarometer 29* (juni 1988): 16-17.
[123] European Commission, *Eurobarometer 31* (juni 1989): 43.
[124] Van Meurs et al., *The Unfinished History of European Integration*, 159-160.

Waarom kon de cultuurpolitiek enkele jaren na het ambitieuze TWF-voorstel al opgegeven worden? Diverse redenen lagen hiervoor ten grondslag. Ten eerste lukte het de gemeenschap niet een gemeenschappelijke traditie uit te dragen . Een Europese audiovisuele markt zou bijvoorbeeld een centrale Europese taal betekenen, terwijl de Europese bevolking al aangaf problemen te hebben met de huidige internationale communicatie.[125] Een standaardisering van taal werd gezien als bedreiging voor de culturele diversiteit van het continent en was reden voor het niet aanslaan van transnationale mediaproducties.[126] Een tweede reden voor het mislukken van bijvoorbeeld een Engelstalige Europese markt is het gebrek aan Europese productiekracht. Het Engelse medialandschap in Europa maakte de dominantie van Amerikaanse mediaproductie zichtbaar. Of zoals Van Middelaar stelt: "Europe had been hoping to create a sense of 'we Europeans' and instead got *Dallas* with everything."[127] Volgens Van Middelaar splitste deze culturele relatie met de Verenigde Staten de gemeenschap in twee.

Een derde reden is te vinden in de oprichting van de Europese Unie met het Verdrag van Maastricht in 1992. In aanloop naar het verdrag werd nogmaals de publieke kennis van Europese instituties gepeild. De resultaten waren wederom teleurstellend. De ingezette daling bereikte een dieptepunt: slechts een minderheid had enige bekendheid met de Europese politiek.[128] Binnen het Verenigd Koninkrijk had slechts 22% bekendheid met de Europese politiek, terwijl voor een grote meerderheid Europese politiek wel relevant was.[129] Vanuit cultureel perspectief ontbrak het optimisme van de voorgaande decennia in het Verdrag. "Desiring to deepen the solidarity between their peoples while respecting their history, their culture and their traditions" werd terughoudend geconstateerd.[130] De term 'identiteit' werd enkel ingezet als de vertegenwoordiging van de Unie in buitenlands defensiebeleid besproken werd.[131] Zoals Van Middelaar concludeert betekende het Verdrag de voorlopige doodsteek van culturele eenwordingspolitiek in de Europese gemeenschap.[132]

Aan het begin van dit hoofdstuk werd mediafilosoof McLuhan aangehaald. Zijn stelling dat mediaontwikkelingen vooraf zouden gaan aan culturele en sociale verandering betekent in dit geval juist dat de Eurobarometer als peilingmedium een negatieve culturele ontwikkeling beïnvloedde. De conservatieve inhoud van het Verdrag van Maastricht bevestigde Gonzalez del Valle's constatering dat het TWF-voorstel de diverse Europese identiteiten in stand zou houden. De specifieke rol van de Eurobarometer in Europese cultuurkwesties is volgens Sassatelli zelfs dat het medium enig publiek debat over de Europese identiteit onmogelijk maakte.[133] De conclusie bouwt voort op deze opvatting.

---

[125] European Commission, *Consumer Behaviour in the Internal Market: An Interim Report from Eurobarometer 35* (juli 1991): 14.
[126] Collins, "Unity in Diversity?," 96.
[127] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 232.
[128] European Commission, *Eurobarometer 35* (juni 1991): 8.
[129] Commission, *Eurobarometer 35*: 9.
[130] CVCE, "Treaty on European Union," *Official Journal of the European Communities* (1997): 3.
[131] CVCE, "Treaty on European Union," 4-6.
[132] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 232-233.
[133] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 130.

Conclusie

Dit paper heeft binnen drie dimensies geanalyseerd hoe de mislukking van de Europese culturele voorstellen vanuit publieke opinie verklaarbaar zijn. Zo is geconcludeerd dat de Europese gemeenschap in de jaren '70 nog geen gehecht geheel was en conflicterende opinies tussen lidstaten het integratieproces dwarsboomden. Daarbij werd het streven naar een culturele identiteit geïnitieerd als wat Hobsbawm een 'invented tradition' noemt, zonder publieke steun hiervoor.[134] Een tweede reden voor de mislukking is het gebrek aan publieke interesse in Europese zaken. Hoewel de Europese politiek streefde naar een 'People's Europe' en de nieuwe Parlementsverkiezingen sinds 1979 als voornaamste legitimatie hiervan zagen, daalde de interesse bij elke verkiezing tot 40 jaar later. De overwinningen die wel behaald werden in het integratieproces waren van symbolische aard en hadden een gering belang. Een derde reden is de onmogelijkheid van de Europese politiek om de publieke interesse of opinie met concrete maatregelen te kunnen beïnvloeden. Europese propaganda was een gevoelig thema bij nationale overheden en de gewenste neofunctionalistische effecten van economische integratie kwamen voornamelijk tot een Amerikaans gewin aan invloed. Ook het medialandschap kon geen Europese identiteit uitstralen en kreeg Europese politiek niet aan de man.

Op basis van de insteek vanuit publieke opinie in Eurobarometers kunnen twee doorlopende lijnen als verklaring voor het mislukken van de culturele eenwordingspolitiek gegeven worden. Enerzijds betreft dit Seoane Perez' verklaring dat de 'Europese' mening niet te peilen is: de Unie is geen natie en heeft geen eigen bevolking.[135] Volgens Van Middelaar probeerde de Europese politiek deze identiteit toe te schrijven aan bevolkingen met al een vastgestelde identiteit, namelijk die van een lidstaat. Dit bracht echter naast de vraag of Europees nationalisme mogelijk was na de opkomst van natiestaten ook spanningen mee: vanaf de oprichting zagen lidstaten de gemeenschap als bedreiging voor nationale identiteiten.[136] In het verlengde hiervan ligt de obstructie van lidstaten in het integratieproces, bijvoorbeeld via geringe Europese berichtgeving of via het behoud van vetorecht betreffende verregaande integratievoorstellen. Grofweg kan het onderzoek in dit paper langs deze lijn gevat worden in een vicieuze cirkel (zie afbeelding 1). Anderzijds schiet het gebruik van de Eurobarometer als legitimerende bron voor Europees beleid tekort. In alle dimensies van het onderzoek komt de conclusie van Sassatelli terug dat deze peilingen het beantwoorden van een vraagstuk betreffende de Europese identiteit onmogelijk maakten.[137] Veelvoorkomende problemen zijn de positieve framing van antwoordopties, ongespecificeerde vragen en het vermijden van directe vragen naar relevante vraagstukken. De Eurobarometers scoorden vanaf de eerste in 1974 tot aan het Verdrag van Maastricht in 1992 daarom onvoldoende in het weergeven van de Europese mening.

---

[134] Hobsbawm en Ranger, *The Invention of Tradition*, 2.
[135] Seoane Perez, *Political Communication in Europe*, 7.
[136] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 222-227.
[137] Sassatelli, *Becoming Europeans*, 130.

Afbeelding 1: Schets van de vicieuze cirkel waarin het Europese streven naar een culturele identiteit vastzit.

Wat is de essentiële onmogelijkheid in het verbinden van de publieke opinie via Eurobarometers met Europese cultuurpolitiek? Dit onderzoek heeft een verklaring en beperking daarbij te constateren. De verklaring berust op de gedachte dat de Eurobarometer niet is ingesteld op het creëren van een Europese bevolking, maar op de functionaliteit van Europees beleid voor deze bevolking. De peiling ontstond immers uit de wens van belang te zijn voor Europese burgers.[138] Het ontstaan van de Eurobarometer kan daarom in dezelfde trend gezien worden als Tindemans' roep tot een pragmatischere aanpak van het Europese integratieproces in 1975, de zogenaamde 'Romeinse Strategie'.[139] Het is dan ook logisch dat Van Middelaar Eurobarometers als tak van deze strategie noemt.[140] Daarbij geeft het de beperking van het gebruik van de Duitse Strategie in dit onderzoek aan. Kan een cultureel initiatief pragmatisch verkocht worden? In het heden zijn bevolkingen van bijna dertig lidstaten actief binnen het transnationale educatieprogramma *Erasmus+*, wordt er met negatieve sentimenten jegens het Verenigd Koninkrijk afgerekend op het Europees Songfestival en wordt de Europese vlag naast de nationale uitgehangen. Voorbeelden genoeg die voor onderzoek vatbaar zijn.

[138] Commission, *Eurobarometer 1*: 6-7.
[139] Van Middelaar, *The Passage to Europe*, 253-254.
[140] Ibidem, 270.

Referentielijst

Eurobarometers

European Commission. *Consumer Behaviour in the Internal Market: An Interim Report from Eurobarometer 35*. Juli 1991.

European Commission. *Eurobarometer 1*. April 1974.

European Commission. *Eurobarometer 2*. October 1974.

European Commission. *Eurobarometer 3*. Juni 1975.

European Commission. *Eurobarometer 4*. December 1975.

European Commission. *Eurobarometer* 7. Juli 1977.

European Commission. *Eurobarometer 10*. Januari 1979.

European Commission. *Eurobarometer 19*. Juni 1983.

European Commission. *Eurobarometer 20*. December 1983.

European Commission. *Eurobarometer 21*. Mei 1984.

European Commission. *Eurobarometer 24*. December 1985.

European Commission. *Eurobarometer 28*. December 1987.

European Commission. *Eurobarometer 29*. Juni 1988.

European Commission. *Eurobarometer 30*. December 1988.

European Commission. *Eurobarometer 31*. Juni 1989.

European Commission. *Eurobarometer 32*. December 1989.

European Commission. *Eurobarometer 35*. Juni 1991.

European Commission. "European citizenship." *Standard Eurobarometer 91*. Juni 2019.

European Commission. *Special Eurobarometer: Europe as the Europeans see it*. Augustus 1974.

Primaire bronnen en internetartikelen

Addonnino, Pietro. “A People’s Europe: Reports from the *ad hoc* Committee.” *Bulletin of the European Communities Supplement 7/85* (1985): 18-30.

Commission of the European Communities. “Community action in the cultural sector.” *Bulletin of the European Communities* 6/77 (december 1977): 1-27.

Commission of the European Communities. “Television Without Frontiers: Green Paper on the Establishment of the Common Market for Broadcasting, especially by Satellite and Cable.” *COM (84) 300 final* (juni 1984): 1-76.

Council. “Council Directive (89/552/EEC).” *Official Journal of the European Communities* (oktober 1989): 23-30.

CVCE. “Declaration on European Identity. ” *Bulletin of the European Communities* (december 1973): 1-4. https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf.

CVCE. “Fontainebleau European Council (25 and 26 June 1984): Conclusions of the Presidency.” *Bulletin of the European Communities* 6 (juni 1984): 1-4. https://www.cvce.eu/en/obj/conclusions_of_the_fontainebleau_european_council_25_and_26_june_1984-en-ba12c4fa-48d1-4e00-96cc-a19e4fa5c704.html.

CVCE. “The Schuman Declaration (Paris, 9 May 1950).” *Committee on Institutional Affairs* (1982): 1-3. https://www.cvce.eu/obj/the_schuman_declaration_paris_9_may_1950-en-9cc6ac38-32f5-4c0a-a337-9a8ae4d5740f.html.

CVCE. “Treaty establishing the European Economic Community.” *Publishing Services of the European Communities* (1957): 1-72. https://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/b9fe3d6d-e79c-495e-856d-9729144d2cbd/0a4d6ee6-8409-469c-b640-5dc70ebc924a#cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e_en&overlay.

CVCE. “Treaty on European Union.” *Official Journal of the European Communities* (1997): 1-22. https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/5a6bfc79-757f-4d53-9379-ad23cc2cc911/publishable_en.pdf.

European Commission. *The European Commission 1973-86: History and memories of an institution*. April 2014.

European Communities. “European Parliament: Working Documents 1981-1982.” *Document 1-1013/81* (februari 1982): 1-36.

European Communities Commission. “Report by Mr Leo Tindemans, Prime Minister of Belgium, to the European Council.” *Bulletin of the European Communities* 1/76 (december 1975):1-36.

“Delft en Bolsward stemden voor de Europese éénwording.” *Het Parool*, 18 december 1952.

Pfimlin, Edouard. “Bronislaw Geremek : "Il ne faudrait pas voir dans la Constitution européenne un cadre pour créer une Europe à deux vitesses".” *Le Monde*, 10 februari 2004.

Statista. “Voter turnout in the European Parliament Elections in the European Union (EU) from 1979 to 2019.” Geraadpleegd op 14 december 2019. https://www.statista.com/statistics/300427/eu-parlament-turnout-for-the-european-elections/.

Ten Cate, David. “Nederland stemt op 23 mei; maar kiest het ook?” *DEMO*, 20 mei 2019. https://demojd.com/2019/05/20/nederland-stemt-op-23-mei-maar-kiest-het-ook/.

Secundaire literatuur

Aubry, Patrice. “The “Television Without Frontiers” Directive, Cornerstone of the European Broadcasting Policy.” *European Audiovisual Observatory* (2000): 3-18.

Collins, Richard. “Unity in Diversity? The European Single Market in Broadcasting and the Audiovisual.” *Journal of Common Market Studies* 32, 1 (maart 1994):89-102.

Gonzalez Del Valle, Almudena. “The Implementation of the 1989 Television Without Frontiers Directive: Television Advertising and Sponsorship in France, Germany, Italy, Spain and the UK.” PhDdiss., University of Westminster, 1998.

Hobsbawm, Eric en Terence Ranger. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

McLuhan, Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge en Londen: The MIT Press, 1994.

Meyer, Christoph. “Political Legitimacy and the Invisibility of Politics: Exploring the European Union’s Communication Deficit.” *Journal of Common Market Studies* 37, 4 (december 1999):617-639.

Milward, Alan. *The Reconstruction of Western Europe 1945-51*. Londen en New York: Routledge, 2005.

Sassatelli, Monica. *Becoming Europeans: Cultural Identity and Cultural Policies*. Basingstoke en Londen: Palgrave Macmillan, 2009.

Seoane Pérez, Fransisco. *Political Communication in Europe: The Cultural and Structural Limits of the European Public Sphere*. Londen en New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Van Meurs, Wim, Robin de Bruin, Liesbeth van de Grift, Carla Hoetink, Karin van Leeuwen en Carlos Reijnen. *The Unfinished History of European Integration*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

Van Middelaar, Luuk. *The Passage to Europe: How A Continent Became A Union*. New Haven en Londen: Yale University Press, 2014.